

KI A FELELŐS? A POLITIKAI FELELŐSSÉG NYOMÁBAN

Lánczi András

(egyetemi tanár, intézetigazgató Budapesti Corvinus Egyetem)

Összefoglaló

A tanulmány arra keresi a választ, hogy definiálható-e a politikai felelősség. Mivel a politikai felelősség fogalma a felelős képviseleti kormányzás megjelenése óta létezik, nehéz megállapítani, hogy hol húzódik a határa az alkotmányjogi felelősségnek, a büntetőjogi felelősségnek és a politikai felelősségnek. Lehetséges-e egyáltalán meghatározni a politikai felelősséget vagy a klasszikus megoldáshoz kell fordulni, miszerint minden élethelyzetben a személyes felelősség az egyedül értelmezhető fogalom? Nem véletlen, hogy a kollektív felelősség fogalma is csak a modern politikai felelősséggel együtt jelent meg. A modern tömegdemokráciákban a bonyolult alkotmányos-intézményi folyamatok kollektivizálni látszanak a felelősséget is, holott csak elfedik a személyes felelősség jelentőségét.

Kulcsszavak: törvény, kötelesség ■ személyes felelősség ■ kollektív felelősség ■ politikai haszon

A politikai tudás egyik sajátossága, hogy a politikai fogalmak könnyedén besimulnak a politikai kérdésekről alkotott hétköznapi véleménykörnyezetbe, miközben akár több ezer éves múltra tekinthet vissza egy-egy fogalom bölcséleti háttere. A legtöbb politikai fogalomnak hosszú eszmetörténete van, miközben kikristályosodik egy jelentésmag, amely a politikai tudás körébe helyezi az adott fogalmat, vagyis politikai cselekvést elősegítő ereje van. Viszont ugyanez nem mondható az olyan politikai kifejezésekre, amelyek viszonylag újak, mozgósító erejük lehet, de a politikai cselekvő szempontjából nem értelmezhetők. A „politikai felelősség” vagy a „politikai kötelesség” kifejezések használata alig több mint kétszáz évre tekint vissza, vagyis okkal élhetünk a gyanúval, hogy olyan véleménykifejezésekről van szó, amelyeknek több közük van a politikai küzdelmekhez, a képviseleti demokrácia ideológiájához, mint a politikai tudás bölcséleti alapjaihoz, nincs jelentésmagjuk. Míg a felelősség fogalma kultúránk egyik morális alapja, a szabad ember melletti érvelés támasztéka, a politikai felelősség csupán a modern képviseleti elvvel együtt jelent meg. A kérdés az, hogy van-e valódi tartalma a politikai felelősségnek vagy csupán egy jelszó, olyan kard, amelyet bármikor elő lehet rántani? Van-e a jogi felelősségtől eltérő jelentéstartalma a politikai felelősségnek? S ha ma

állandóan használt viszonyítási pont a politikai felelősség kifejezés, miért csak az elmúlt pár száz évben hangsúlyozzák? Azt állítom, hogy a politikai felelősség definiálhatatlan, inkább érzelmi hatáskeltésre alkalmas, s bárhogy is akarjuk objektív tartalommal feltölteni, a kísérlet azért fordul kudarcba, mert nincs önálló valóságterülete a politikai felelősségnek. Olyan konstruált fogalom, amelyet jogi, erkölcsi, morális és történelmi elemekből raknak össze, de kizárólag a politikai akarat kontextusában értelmezhető, dönthető el, hogy egy adott helyzetben mit jelent, hogyan értelmezik. Mindezzel nem azt állítom, hogy nincs funkciója ennek a kifejezésnek. Olyannyira van, hogy csak az van neki: eszköztartalommal bíró kifejezés, amelynek a használati értéke magasra is rúghat. Azt állítom, hogy a felelősségnek addig van értelme, amíg egyénhez kötött, abban a pillanatban kicsúszik a kezünk közül, mihelyst a cselekvő egyént intézményi keretbe helyezünk, intézményekre és intézményes folyamatokra bízunk a döntés felelősségét: a modern hatalomkezelés lényege, hogy a kormányzást a lehető legszemélytelenebbé tegye, mintha nem is emberek, hanem előre kiszámítható módon üzemelő állami-kormányzati gépezetek produktumai lennének a politikai döntések. A modern hatalomkorlátozás paradoxonja, hogy minél inkább sikerül megfékezni az államot és az egyéni ambíciókat, annál kevésbé lehet számon kérni az egyén felelősségét. Holott csak annak a kérdésnek van értelme, hogy „Ki a felelős?“, annak nincs, hogy „Mi a felelős?“ Minél többet hangsúlyozza valaki a politikai felelősséget, annál nagyobb a gyanú, hogy magáról a felelősségről viszonylag keveset gondol az illető.

A POLITIKAI FELELŐSSÉG EREDETE

Richard McKeon szerint politikai felelősség fogalma először a Federalist Papers 64. cikkében jelenik meg,¹ Bernard Bailyn által összeállított kötet alapján azonban Madisont illeti meg az elsőként a 63. cikkben leírtak alapján.² Nem véletlen, hogy az amerikai alapítás kezdeményezői fogalmazták meg a politikai felelősség fogalmát először párhuzamosan a képviseleti elv melletti érvek kidolgozásával. Nincs képviseleti kormányzat politikai felelősség nélkül, hiszen a választás aktusában a választók felhatalmazzák a jelölteket a politikai hatalom gyakorlására, amivel el kell számolniuk, azaz válaszokat kell tudniuk adni a kormányzással kapcsolatos kérdésekre.³ Hogy az elszámolás milyen formát ölt és milyen következményekkel jár, az képezi a politikai felelősség morális, jogi tartalmát és politikai kontextusát. Mivel azonban a politika küzdelem a politika állandóan megújuló meghatározásáért, a politikai felelősség eleve morális kategória. Kérdés, hogy mennyivel több a politikai felelősség a felelősségnél? Ha a politikai felelősség csupán annyit jelent, minthogy a kormánynak mindig el kell számolnia a választóinak, akkor különösebb vitára nincs ok. Csakhogy a politikai felelősség fogalmát minden olyan helyzetben alkalmazzák, amikor

egyszerűen le akarják jártni a kormányzó erőket. Ez a hétköznapi használata a kifejezésnek. Ami nem tetszik, azért a kormány viseli a politikai felelősséget.

A politikai felelősség önálló jelentéstartományának a kijelölésekor el kell dönteni, hogy morális vagy jogi kategóriáról van-e szó. Beszélhetünk a politikai felelősség *jogi normájáról*, ebben az esetben két szempont vehető fel: 1. politikai felelősséget jogi értelemben csak az alaptörvény alapján lehet megállapítani, vagyis ha az alaptörvény tételesen rendelkezik a politikai felelősség határainról, pl. az alkotmányos felelősségre vonás intézménye; 2. kérdés, hogy a politikai felelősség mentességet nyújt-e más természetű felelősséggel, pl. büntetőjogi felelősséggel szemben, amire a válasz nyilvánvalóan nem. Ugyanakkor nehéz meghúzni a határvonalat a politikai felelősség és esetlegesen fölmerülő büntetőjogi kategóriák között, nincs kizárva, hogy a politikai felelősség összekapcsolódik jogi következményekkel, de erre vonatkozólag szabályt, eljárást nem lehet kimondani. Mégis, ez a szempont ráirányítja a figyelmet arra, hogy mennyire nehéz elhatárolni a politikai felelősség fogalmát a jogi felelősség fogalmától. Ennek oka, hogy a modern államok hallgatólagos szerződésekként fogják föl magukat, így a szerződés pontjai jogilag értelmezhetők, jogilag kérhetők számon, hiszen a modern államnak végső soron nincs metafizikai igazolása, csak alkotmányjogi és a politikai megegyezésekből következő kötelezettségek. Ha tehát egy politikai vezető jogi értelemben nem vonható felelősségre, akkor objektív módon nehéz megnevezni, mi is a politikai felelősség. A „rossz politika” teljességgel véleménykategória egy szerződéselméleti kontextusban, morális tartalma szubjektív, a politikai tudás mai mércéi szerint értelmezhetetlen, sőt tartózkodni kell az ilyen ítéletalkotástól.

Az sem segít, ha a politikai felelősséget a *vezetői felelősséggel* azonosítjuk. A politikai vezető ugyanis különleges vezető, nem egyszerűen irányít, hanem céljaiért teljes személyiségével áll ki, racionális és hitszerű elemek keverednek mondandójában. Amíg hívei, követői, társai megbíznak benne, addig föl sem merül a politikai felelősség kérdése. Amikor azonban megtörik a bizalom, hirtelen kudarcok okaivá válhat a politikus. Az ógörög nyelvben a felelősség szava: αἴτιος, melynek alapjelentése „okozó, előidéző, aki valaminek a szerzője”, vagyis oka. Arisztotelész elsősorban az „ok” jelentéssel használta. Felelősnek lenni azt jelenti, hogy valaki valamit előidéző vagy okoz. De mi ebben a politikai felelősség? Ha egy pártvezér elveszít egy választást, vagy lemond, vagy nem, vagy lemondatták, vagy nem. De ő-e a felelős az elvesztett választásokért? Nagyon nehéz megállapítani az okokat, még utólag is inkább találgatások, semmint egyértelmű magyarázatok jellemzik az indoklásokat. Célravezetőbb a sikert vagy sikertelenséget mércéül megtenni, a politikust nem a felelősség, hanem a sikeresség minősíti. Ha valaki lemond, akkor a sikertelenség kárának csökkentése a cél, nem valami morális következtetés vagy megtisztulási vágy. Könnyen előfordulhat, hogy egy politikai kudarc nem kezd ki a pártvezér tekintélyét, ezért nincs is oka lemondania. Akárhonnan nézzük, a

politikai felelősség mechanikus azonosítása a vezetői felelősséggel annak figyelmen kívül hagyása, hogy szemben egy vállalatvezetővel, a politikai vezető adott esetben még növelheti is a tekintélyét akár egy veszteséggel járó politikai cselekvést követően is: a politikai vezetés mélyen morális elemekkel bír, a személyes hitelesség a leglényegesebb eleme a vezetői minőségének, a siker fontos, de nem kizárólagos mércéje a politikusi tevékenységnek. A politikai vezetés tisztán és kizárólag emberek közti viszonyok alakításán múlik, minden más típusú vezetésnek vannak egyéb összetevői is, mint pl. termelési mutatók, nyersanyag rendelkezésre állás, adókulcsok, munkatársak szakképzettségi szintje stb., a politikai vezetőt a tisztelet, a bizalom és az erkölcsi erő tartja hatalmon.

TÖRVÉNY, KÖTELESSÉG, FELELŐSSÉG

Sem a jogi, sem a vezetői megközelítés nem visz tehát közelebb a politikai felelősség mibenlétének megértéséhez. Egyedül a morális megközelítés maradt segítségül. Kezdetről fogva a felelősség – mint előidéző, okozó – elválaszthatatlan volt a kötelesség teljesítésének a fogalmától. Minden embernek a morális állását kizárólag a kötelesség teljesítésén mérték, engedelmeskedik-e a magasabb törvénynek, a parancsnak. A politikai kötelesség fogalma – a gyakran használt egykori görög kötelesség fogalom: *ένοχη*, minden jelző nélkül – sem régebbi, mint a 18. század. Korábban ugyanis a kötelesség, ahogy a felelősség is, személyes volt, a szabad ember cselekedeteinek a morális aspektusai. A felelősség és a kötelesség ugyanarra a gyökerre vezethető vissza, a törvény fogalmára.

A politikai felelősség azért nehezen kezelhető probléma, mert ez is olyan fogalom, amely sűrítve magában foglalja a politikai filozófia kiinduló kérdését, a *phüizisz/nomosz* kettősséget, azt a gyötrő kérdést, hogy a rend természet szerinti-e vagy a mindenkori hatalom összetétele (rezsim), törvényekben megfogalmazott normái, elvárásai alakítják-e ki. Hiába a modern megoldás, miszerint a törvény legitimitását az biztosítja, hogy elvileg minden alája tartozó ember közvetve a hozzájárulását adja, a törvények igazságtalanságai, az erkölcsi és a jogi norma szétválása miatt folyamatosan morális dilemmák előtt áll minden ember. Emiatt az állampolgári engedelmesség és kötelességek teljesítése feszültséggel jár. A politikai felelősség azonban mindenkire vonatkozik, az állampolgárokra és az államférfiakra egyaránt, bár többnyire csak a politikusok felelősségéről szoktak beszélni, hiszen az állampolgári felelősségnek éppen a polgárok élvezik a gyümölcseit, vagy szenvedik el a kárát, nincs kire tovább hárítaniuk. A polgárok nincsenek is tisztában a saját felelősségükkel, ha politikáról van szó, ők ezzel a fogalommal nem is tudnak mit kezdeni, ők csupán félik a törvényt, ezért igyekeznek nem összeütközésbe kerülni vele. Ráadásul a nép nem is váltható le.

A törvény a legmagasabb erkölcsi autoritás. Csak a törvénnyel összhangban cselekedve válhat valaki szabaddá, soha sem annak ellenében. Csakhogy a törvény felismerése, megértése nem egyszerű. Az ember felelőssége abban áll, hogy igyekezzen értelmével felfogni a törvény tartalmát. A tudás és erény azért függ össze, mert a rossz cselekedetnek nem lehet más oka, mint a nem tudás. Tudni kötelesség, erényesen cselekedni felelősség. Az antik megoldás az ember alapvető problémájának, miszerint az emberi élet értelme a megismerésen alapuló erényes cselekvés, ami a jó élet feltétele, a cselekvést állítja a középpontba. A felelősségről szóló irodalomban kitüntetett hely illeti meg Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* egyik helyét.⁴ Mivel Arisztotelész az etikai kérdéseket eleve a cselekvések s nem az okoskodás hatósugarában helyezi el, az erény problémáját is a cselekvés szemszögéből vizsgálja. Bármit teszünk, vagy saját akaratunkból, vagy akaratunk ellenére tesszük. Ami akaratunk ellenére történik, az vagy kényszer vagy tudatlanság miatt következik be. Analitikus precízséggel veszi végig Arisztotelész a cselekvés különböző típusait, rámutatva, hogy olykor nehéz szétválasztani őket. Döntő megkülönböztető elv, hogy a cselekvés oka rajtunk kívül van-e, amikor „a cselekvő személy semmivel sem járul hozzá”,⁵ vagy a mozgató elv a cselekvő személyben van-e. Különös státusa van a „tudatlanságból elkövetett” cselekménynek, hiszen csak akkor mondható akaratunk ellenére valónak, „ha legalábbis utólag fájdalmat okoz, és az illető megbánja”.⁶ Minden az akarat minősítéséhez vezet bennünket, ha egy cselekvés erkölcsi karakterét igyekszünk megérteni. Döntő kérdés, hogy az egyén minek van tudatában, mi okoz neki lelki fájdalmat, mert ezen mérhető a morális tudatosság foka. Arisztotelész egy sor minősítő körülményt sorol fel, amelyeken egy cselekvést megítélhetünk: kicsoda, mit, milyen kapcsolatban vagy milyen területen cselekszik, milyen eszközzel, mi célból és miként. Ezeknek megfelelően a felelősség mozzanata azon ítélné meg, hogy cselekedetünk mozgató elve bennünk van-e, ismerjük-e a cselekvésünk körülményeit, tetten érhető-e az elhatározás. Az elhatározás kiemelt mozzanat, mivel nem azonos sem a vággyal, indulattal, akarattal, vagy véleménnyel. Ezekkel szemben a megfontolás közel esik az elhatározáshoz: „megfontolni azt szoktuk, ami tőlünk függ, s amit meg is tehetünk”.⁷ A felelősség ezek szerint tőlünk függő, megfontoláson alapuló cselekedetekben valósul meg. Arisztotelész még azt is hozzáteszi, hogy a megfontolásnak olyan dolgok esetében van jelentősége, amelyek „legtöbbször egy bizonyos módon történnek meg ugyan, de amelyeknél a végső kimenetel nem világos”, vagy „amelyekben van valami, ami nem teljesen meghatározott”.⁸ Ezért alkalmazunk tanácsadókat is. Saját érvelésünk szempontjából fontos, hogy Arisztotelész nem lát okot különbséget tenni az orvos, az államférfiú vagy bármely más cselekvő között: az államférfi célja az, hogy rendet teremtsen, de nem a cél a specifikus az államférfi tevékenységében, hanem az, hogy „miképp és mily eszközökkel”⁹ érheti el azt. Vagyis nincs külön „politikai felelősség”, az emberi cselekedetekkel

szemben támasztott mércék elegendőek megítélni a politikus cselekedeteinek morális tartalmát. A végcélra irányuló eszközök megválogatásában, mérlegelésében, megfontolásában valósul meg az elhatározás, melyet azonosíthatunk a felelősség megszületésének pillanatával. Felelős az ember, aki megfontolás után egy bizonyos cél elérése érdekében meghatározott eszközöket választ ki és alkalmaz.

A törvény, a természet és az emberi megfontolási képesség vagy felelősség fogalmának egymás mellé állítása azonban befejezhetetlen vitát váltott ki. Már Arisztotelész is arról ír, hogy „valaminek az oka lehet: természet, kényszerűség, véletlen, továbbá az ész, s minden, ami az ember által jön létre”.¹⁰ De hogy ezek milyen viszonyban állnak egymással, az már a sors fogalmához vezet el bennünket, az európai kultúra központi fogalmához. Ha mindent a törvény ural, akkor az emberi cselekedetek is determináltak, fatalizmus jellemzi az ember életét; ha az emberi cselekvést a szabad akarat irányítja, akkor megvalósulhat a felelősség kritériuma; megint mások összeegyeztethetőnek tartják a determinizmust és a felelősségteljes cselekvést. További vita alakult ki, hogy vajon a cselekvő felelősségét miként lehet értékelni, megítélni. Az egyik szerint a dicséret és elmarasztalás önmagában elegendő (érdemalapú nézet), a másik szerint ez nem elegendő, csak az számít, hogy milyen következményei lesznek a cselekedetnek (konzekvencialista felfogás), a dicséret vagy elmarasztalás előidéző-e változást a cselekvőben. A kérdés valójában akörül forog, vajon a determinizmus számos formája – fatalizmus, kauzalitás, isteni elrendelés stb. – nem annak a jele-e, hogy az emberi akarat valójában csekély mozgástérrel bír, így a felelősség fogalma üres. A politika világában, azaz az emberek egymás közötti viszonyainak az alakításában a felelősség kettős megítélésének a lehetősége szintén fennáll. A politika a kényszerek világa, ugyanakkor az emberi akarat érvényesítésének a legnagyobb eszközökkel ellátott tereuma is. A hatalom birtokában látszólag bármi megtehető, mégis azt látjuk, hogy ha valaki ezt szó szerint veszi, könnyen az áldozatává válik a hatalomnak – a legtöbb zsarnok hatalmának erőszak vetett véget.

A politikai felelősséget ábrázoló művek száma végtelen, kezdve az antik tragédiákkal Shakespeare drámáin át a modern regényekig. Mindegyik a személyes felelősség nyomában járt, a személyes sorson keresztül vizsgálják a felelősséget. Sosem beszélnek „politikai felelősségről”, csupán a cselekvő személyek felelősségéről. Azért nem beszélnek „politikai felelősségről”, mert egészen a tömegtársadalmak kialakulásáig értelmezhetetlen fogalom volt. Ha Arisztotelész az első filozófusa a felelősség fogalmának, akkor Szophoklész az első tragikus ábrázolója a törvény, természet, engedelmesség, hatalom és felelősség témakörének. Minden idők legnagyobb és legkegyetlenebb példája az egyéni felelősségre Oidipusz király története. A régi görög felfogás szerint az ember akkor is felelős, ha nem tudja, hogy cselekedeteivel akaratlanul is mekkora bajt okoz. Oidipusz városa, Thébai dögrovásra jutott, mert királya aka-

ratlanul is bűnök sorát követte el: megölte apját, feleségül vette anyját, örök törvényeket szegett meg. Személyesen felelős városa, közössége romlásáért – hiába, az egyszemélyi vezető mindig felelős. Kétségtelenül ez a történet a hübriszről is szól, arról, hogy a hatalom birtokosai, mivel követik a hatalom belső logikáját, a sikeresség és a hatékonyság parancsát, soha nem tudják, hol a határa a mértékletességnek, az önfegyelemnek. Van azonban egy fontos különbség az antik és a később keresztény és részben az ezen alapuló világi olvasat között: az antik felfogás csak a cselekedet végeredményét nézte, a szándék kevésbé érdekelte. Ezzel szemben a keresztény és annak szekularizált – pl. kantai erkölcsi¹¹ – változata a szándékot tekinti. Az egész modern erkölcsi felfogás azon a pozitív antropológián alapul, hogy az ember eleve jó, csak a körülmények, az intézmények teszik tönkre, ahogy ezt Rousseau politikai filozófiája alapjává tette. Ebből viszont az következik, hogy a kudarc vagy rossz végrehajtás mellékkörülménnyé válik, mintha az erkölcsi mozzanaton nem múlna semmi. Ha jó a cél, függetlenül attól, hogy milyen viszonyban áll a valósággal, az ember pszichés és természeti késztetéseivel, akkor az eszközök mellékesek. A kommunizmus eszméje tökéletesen összefoglalja mindazt, ami az embert nyomasztja és az utópikus hübrisz, hogy az ember körülményei, az emberi állapot jellemzői meghaladhatóak, ráadásul a modern utópiák politikai megoldásokat javasolnak folyamatosan. Ennek egyik következménye, hogy a személyes felelősséget relativizálja. Mellesleg ez az egyik oka annak, hogy miért nem tudunk ma tragédiát írni, átélni, megjeleníteni. Oidipusz tragédiáját a mai ember nem is érti: miért akarta tudni az igazságot saját múltjáról, hiszen így mindent elveszíthet?! Talán azért, mert a tudás és erény, természeti törvény és emberi törvény, hatalom és egyéni akarat közti feszültségeket a politikai vezetőnek kell kezelnie, különben senki nem lesz felelős semmiért.

Nietzsche szerint senki nem is felelős semmiért, s ez is egy teljesen logikus álláspont. Szerinte senki nem tehet már arról sem, hogy egyáltalán megszületett. Esetleges a kiindulópont, hogyan lehetne következetes a folytatás a felelősség szempontjából. Ezt írja: „Senki sem felelős azért, hogy egyáltalán itt van, hogy ő ilyen meg ilyen, hogy ilyen körülmények között, ilyen környezetben létezik. Lényének végzete nem választható el mindannak végzetétől, ami volt és ami lesz. Nem következménye egy önálló szándéknak, valamely akaratnak, egy célnak... A cél fogalmát mi találtuk fel: a valóságból hiányzik a cél... Az ember szükségszerű, az ember a végzet része, az ember az egészben van benne, az ember az egész, – semmi sem létezik, ami létünket elbírálná, mérhetné, összehasonlíthatná, elítélhetné...”¹² Nietzsche a modern egzisztencializmus minden ismérvével bír, valójában a szekularizált, észjogi alapokra helyezkedő emberiség a kétségbeesés szélére sodródott. Nem csak az a probléma, hogy nincs metafizikai értelemben semmilyen mércéje az emberi cselekedetek megítélésének, de valójában nincs is mit megítélni. A nietzschei látásmód tökéletesen cinikus alkalmazása az, ha azt mondjuk, hogy mivel

nincs semmilyen viszonyítási pont erkölcsi ítéletek meghozatalára, eldönthetjük, hogy akarunk-e erkölcsi kategóriákban gondolkodni tetteink felett, vagy nem. Felelősségünk abban áll, hogy elutasítjuk a felelősség állapotát. Mi marad? A kétségbeesés, ahogy ezt Heidegger leszűrte; vagy valamilyen akaratkultusz művelése, ami egyáltalán lehetővé teszi még a cselekvést, bár ez utóbbi nagyon erősen szubjektív vagy önkényes végeredményre vezethet.

Ha viszont nem mondunk le az erkölcsi rend lehetőségéről, akkor vissza kell térni a dicséret-elmarasztalás fogalomkettőiséhez. Felelősséget és más erényt is csak úgy lehet kialakítani, ha erős megfontolás támogatja, sőt gyakorolja. Hogy a modernség előtt mennyire tisztában voltak még a felelősség, jutalmazás és büntetés összefüggésével, álljon itt egy szokatlan helyről vett idézet. Különös módon kezdődik ugyanis az olasz író Boccaccio Dante életéről szóló könyvecskéje, amelyet 1357-ben írt: „Solon, akinek kebelét az isteni bölcsesség emberi templomának tartották, s akinek szentséges törvényei még ma is a régi népek igazságérzetének ékes tanúbizonyságai, úgy mondják, nemegyszer hangoztatta, hogy a köztársaságok is, éppúgy mint az emberek, két lábon állnak és járnak; továbbá érett megfontolással állította, hogy a jobb láb az, amely semminémű vétket nem hagy megtorlatlan, a bal pedig az, amely minden jócselekedetet megjutalmaz; de hozzáfűzte még, hogy ha a két fentebb említett dolog közül bármelyik is, akár vétkes bűn, akár felelőtlen könnyelműség folytán, vagy mert nem fordítottak rá elegendő gondot, csorbát szenvedne, akkor a köztársaság sántikálni kényszerül: ha pedig szerencsétlenségében mindkét dologban vétene, és ebben szinte bizonyos volt, nincs rá semmi mód, hogy valaha is talpra álljon.”¹³ Ha volna politikai felelősség, akkor azt ebben a tárgykörben kellene keresni. A felelősség olyan erény, amelyet állandó visszacsatolással – dicsérettel és elmarasztalással – lehet valóságos erővé alakítani. Ha bármelyik elmarad, a morális felelősség máris semmivé válik.

SZEMÉLYES FELELŐSSÉG ÉS KOLLEKTÍV POLITIKAI FELELŐSSÉG

A politikai felelősség fogalma a politika modern elmoralizálásának a terméke: azt a látszatot kelti a fogalom, mintha nem az emberek, hanem „a politika”, „az állam”, „a rendszer” volna morálissá tehető. A klasszikus politikafelfogás szerint egyedül az emberek morálisak, azaz szabad lények, intézmények nem tehetnek szert morális karakterre. Bár minden rezsimnek megvannak a maga jellegzetességei, bizonyos erényeket előnyben részesítenek, de ezek emberi cselekedetekben öltenek testet. A politika a cselekvés világa, nem a kívülről moralizálása. Minden politikai cselekedet mércéje a nagyság, a nagy tett végrehajtása és a sikeresség. Minden egyéb szempont, így a közvetlen morális mércék alkalmazása, a politika funkciójának gyengítését idézi elő, a vezetési jogosítványok relativizálását, a döntések elbizonytalanítását és az akarat bűn-

tudattá alakítását. A modern liberalizmus depolitizálási tendenciái vezettek a felelősség relativizálásához.

De további modern jelenségek is a személyes felelősség gyengítését idézték elő. Először is, a XX. század egyik legjellemzőbb politikai vonása a kockázat normalizálása, melynek része közösségi felelősség alkalmazása „a kockázat kollektivizálása” révén.¹⁴ Egyre több területre hatolt be a modern szociális állam, igyekezve kiegyenlíteni a munkahely elvesztéséből, a megöregedésből, az egészségi állapot megváltozásából előálló társadalmi különbségeket, azaz az állam egyre több közszolgáltatást vezetett be és olyan intézményeket alapított meg, amelyek az egyéni emberi élet kockázatait társadalmi, politikai szintre emelte. Ebből a szempontból a XX. századi liberális jóléti vagy autoriter államok lényegesen nem különböznek: a szocializmus elvei alkotmányos, politikai, társadalmi és kulturális mintává váltak függetlenül a szocializmus mint politikai rendszer formális bukásától. Ennek a folyamatnak egyik nem várt következménye, hogy a kockázat kollektivizálásával a felelősség is kollektivizálódott. Mindenki felelős mindenért, senki sem felelős személyében semmiért. Másodszor, a modern képviseleti rendszer a liberális jogok egyre növekvő intézményeivel olyan intézményi megoldásokat alkalmaz, amelyek folyamatosan egyre áttételesebbé teszik a személyes felelősség megállapításának az elvi lehetőségét. Minden politikai döntés számos formális és informális fórumot jár meg, szakértők tesznek hozzá, vesznek el egy-egy törvényjavaslat előkészítési folyamatában, politikusok avatkoznak be formálisan és informálisan, külső intézmények minősítenek egy-egy törvényjavaslatot anélkül, hogy felelősségük lenne, ellenőrzési jogokkal felruházott intézmények szólnak bele politikai döntésekbe – s akkor a végrehajtás formális és informális grádicsairól még nem is beszéltünk. A politikai döntés formalizálása, technicizálása egyben morálisan is semlegesíteni, személyteleníteni hivatott a politikai folyamatokat. Ma nem vezetőkre, a politikában vezérekre, van szükség, hanem menedzserekre, akik jogi, adminisztratív feladatokat látnak el. A pártelnök ma elsősorban egy párt nevű vállalkozás vezetője, egy egyetem rektora nem az egyetem eszméjének karbantartója, hanem egy egyetem nevű cég első embere, a színházigazgató nem ideológus, hanem egy színház nevű vállalkozás menedzsere. Harmadszor, a szocialista-liberális utópikus gondolkodás uralomra jutásával a politikai cselekvés idődimenziója kizárólag egy jövőbeni célnak rendelődik alá. Mivel ez az utópikus jövődimenzió alakítja a politikáról való gondolkodást, a személyes felelősség kérdése meg sem jelenik, hiszen az valamiképpen a múlthoz tartozó mérce, s csak akadályozza a haladás érvényesülését. Hogy a három pont milyen mértékben függ össze, ennek alátámasztására érdemes felvetni azt a problémát, amelyet az ún. kollektív felelősség XX. századi felbukkanása jelez.

A kollektív politikai felelősség fogalma egészen új, a XX. századi politika terméke. Korábban a kollektív felelősség erkölcsi szempontja nem létezett. Ma-

chiavelli komoly tanácsa, miszerint nem elegendő a politikai ellenfeled meggyilkolása, a bosszú fenyegetése miatt ki kell irtani a meggyilkolt ellenfél egész családját, teljesen pragmatikus megfontoláson alapult, semmi erkölcsi mozzanata sincs benne. Csak a totális tömegetársadalom, a totális állam, a totális háború és a totális társadalompolitikák világában merült fel a kollektív felelősség elvi lehetősége. Soha nem ütközött össze ilyen élesen a személyes felelősség erkölcsi parancsa és a kollektivizált vagy egalitáriánus demokratikus politika személyes felelősséget relativizáló tendenciája. A kérdés a következő konkrét módon merülhet fel. Vajon kollaboráns-e az a személy, aki egy autoriter rendszerben a kétkezi munkánál többet vállal, azaz tanár, kutató, újságíró, valamilyen alsó szintű vezető lesz anélkül, hogy erkölcsileg felelőssé válna a politikai történésekért? Van olyan felfogás, mely szerint aki nem menekül el vagy nem helyezkedik eleve és tudatosan egy autoriter politikai rendszer peremére, felelőssé válik a rendszer tetteiért. Ez az álláspont azon a személyes morális felelősségvállaláson alapul, mely szerint az egyén felelőssége megáll minden külső kényszer ellenére is. A másik véglet az, amikor csak egy vagy néhány személy a felelős, mindenki más erkölcsileg felmentünk, mert kényszer alatt cselekedett. A kollektív politikai felelősség – különös módon – az egyéni felelősség abszolutizálása, a teljes erkölcsi szabadsággal összhangban álló, meglehetősen merev, minden erkölcsi relativizmustól távol álló nézet. Azt hirdeti, hogy az egyénnek a felelőssége, ha nem is korlátlan, de legalább egy választási lehetőséget mindig meghagy az egyén számára: valamit vagy elfogad, vagy nem, de a döntés hitelül egyedül a cselekvés nyújt támpontot. Persze, bárki kifogásolhatja, hogy a választás csak látszólagos, nincs tényleges alternatíva, hacsak az öngyilkosságot nem tekintjük annak. Különböző mértéke van ugyanis a csoporton belüli felelősségnek, a kérdés az, hogy az adott személy „milyen mértékben járul hozzá a csoport tevékenységéhez”.¹⁵ Vagyis vannak csoport- vagy kollektív vállalkozások, amelyekkel kapcsolatban megállapítható kollektív felelősség.

A kollektív felelősségről szóló irodalom nem alakított ki külön álláspontot a kollektív politikai felelősségről, talán Hannah Arendt állt legközelebb egy ilyen elmélet kialakításához, melynek lényege ebben fogható meg: „Ahol mindenki bűnös, végső soron senki nem ítéltető meg.”¹⁶ Vagyis a kollektív felelősségnek súlyos korlátja van. Ahhoz, hogy kollektív felelősségről beszélhesünk, ki kell tudni mutatni a kollektív cselekvés valóságos létezését és a hozzá tartozó kollektív szándékot. A kollektív felelősség mellett érvelő Joel Feinberg – nagyban támaszkodva H. Gomperz álláspontjára¹⁷ és kiegészítve azt – számos olyan morális helyzetet mutatott be, amikor a kollektív felelősség kritériumai megállnak. Példái többségét a bűnözői csoport világából vette, de olykor politikai jellegű esetet is bevont az elemzésébe. Kollektív felelősség terheli-e azt az amerikai állampolgárt, aki a vietnami háború idején befizette a kötelező háborús adót? Kollektív felelősség terheli-e a német embereket a hitleri idő-

szak alatt? Kollektív felelősség terheli-e azokat a déli államokbeli fehér amerikai polgárokat, akik eltúrték a feketék meglincselését? Feinberg szerint az akaratlagosság mozzanata segít a megítélésben, de vannak egyéb kritériumok is, mint pl. a károkozáshoz vezető hiba azonosítása, erős csoportszolidaritás megléte, az életmódból fakadó szokások. Feinberg szerint a náci Németországban az ellenállásról való lemondás nem tekinthető a kollektív bűnösség jelének, mivel legfeljebb a hősiesség, ám hiábavaló ellenállás volt az alternatíva. Ezzel szemben a rasszista alapú amerikai délen az életforma része volt a feketék megalázása és esetleg megölése, ezért a kollektív felelősség megállapítható. Minden esetben az akaratlagosság közvetlenségének a bizonyíthatósága döntheti el a kérdést.

A kollektív felelősségről csak akkor beszélhetünk, ha egy kollektíva morális cselekvőként azonosítható. H. D. Lewis nevezetes tanulmánya szerint csak egy személy tekinthető morális létezőnek, mivel érték egyedül az egyénnek tulajdonítható, így az egyén az egyedüli hordozója a morális felelősségnek. Mi több, a kollektív vagy csoportfelelősséget „barbár fogalomnak” nevezi.¹⁸ Az egész íráson érződik, hogy 1948-ban íródott és a kollektivizált politikai rendszerek árnyékában igyekszik H. D. Lewis az egyén felelőssége mellett érvelni. Leghatásosabb érve így szól: „Ha azt hisszük, hogy a felelősség szó szerint megosztható, akkor nehéz lesz fenntartani azt az állítást, miszerint létezik bármilyen megfelelő morális megkülönböztetés az egyik vagy másik cselekvési irány között. Tetszés szerint egyformán jó lesz az egyik is és a másik is.”¹⁹ Ha olyan elvontságokat ruházunk fel morális értékkel, mint az „állam”, egy „párt” vagy a „kormány”, akkor a felelősség szétterítésének nem lesz igazolható korlátja. Mégis, a modern politika imperializmusa, minden magánügy közügyvé tételének tendenciája, a szolidaritás társadalmiasítása, röviden a szocializmus elveinek győzedelme értelmes érvek alapjául szolgálhat a kollektív felelősség mellett érvelők számára. A döntő különbség az, hogy a személyes felelősség mellett érvelők a felelősséget nemcsak az individualista korokra jellemző egyén-felfogást védik, de a klasszikus kötelesség-felelősség egységét is. Akik a kollektív felelősség mellett érvelnek, többnyire olyan járulékos kritériumokat használnak, amelyek a modernség körülményei között jelentek meg és ezek a kritériumok ahelyett, hogy a kötelességre összpontosítanának, hallgatólagosan elfogadják a modern tömegtársadalom zavaros felelősségi viszonyainak a körülményeit.

KONKLÚZIÓ

Feltételezhető, hogy a politikai felelősséget a morális felelősség és az alkotmányjogi felelősség között kívánják elhelyezni azok, akik a felelősségtől megkülönböztetett politikai felelősség mellett érvelnek. Eredetileg a felelősség fogalma a törvény iránti kötelesség fogalmához volt nagyon közel. A modern

felelősség az antik kötelesség morális parancsának a relativizált változata, illetve a keresztényi engedelmesség szekularizált formája. Ha azt mondja az anyuka a gyerekének, hogy „A te felelősséged a virágok meglocsolása!”, akkor a felelősség fogalmát eredeti értelmében használja, azaz mint kötelesség megnevezését. A politikai felelősség modern jelenség, a képviselői kormányzás egyik, legitimitást nyújtó eszköze. Az ókor kiemelkedő államférfijait a személyes kiválóság, nagyszerű tetteik jellemezték, a modern politikus szolgál, felelős a választóinak és az opportunista óvatosság a legcélravezetőbb – kivéve, ha válságos idők járnak. A kockázat társadalmiasítása egyben a felelősség társadalmiasításához is vezetett: ma – a kormányok színétől függetlenül – szocializált morális elvek alapján történik a kormányzás. Két aspektus végletesen polarizálja morálisan a mai társadalmakat: az individuum végtelen hangsúlyozása, másrészt minden sors-szerű életesemény szocializálása vagy kollektivizálása soha nem látott méretű államokat hozott létre. Az anyagi biztonság, a kiszámíthatóság az európai civilizáció titka.

A felelősség mint morális kérdés a sors, a kötelesség, a biztonság és a szabadság által lehatárolt területen belül értelmezhető. Ugyanakkor megkerülhetetlen a metafizikai kontextus megállapítása: a mai egalitáriánus felfogás szerinti és a perfekcionista vagy szakrális kontextus szerinti felfogás szöges ellentétben áll egymással. Az egalitarianizmus meghatározás szerint kizárja a szakrális megközelítést, amely eleve hierarchikus. Ha a demokrácia megkérdőjelezhetetlen államformája a modern szekularizált világnak, akkor a politikai felelősség ennek a politikai berendezkedésnek a morális alapja. De nincs metafizikai alátámasztása, kizárólag az észjogban gyökerezik. A mai világ a kanti erkölcsi fogalom tökéletlen megtestesülése.

Ezért van az, hogy alig telik el nap, hogy valamilyen ügyben ne firtatná valaki a felelősség kérdését. Az meg mintha állandóan kicsúszna a kezeink közül. Ki a felelős az iszapkatasztróféért? Ki a felelős az ország és az állampolgárok eladósodásáért? Ki a felelős a balesetért, egy áru rossz minőségéért, egy beteg haláláért? Azután rendre kiderül, hogy nem ki, hanem mi a felelős. Az iszapkatasztrófa valójában természeti katasztrófa volt, az ország eladósodásáért a Kádár-rendszer vagy a kapitalizmus, a polgárok legatyásodásáért pedig a bankok, a romlott ételért a bacillus a felelős. Nem a jogi felelősségről beszélek, mert annak sajátos útjai és szabályai vannak, hanem a morális felelősségről. Arról a felelősségről, ami személyes, ami a szabadságból fakad, ami minden ember saját döntéseire vezethető vissza.

De lehetséges-e egyáltalán még személyes, morális felelősségről beszélni, ha már az is kérdéses, hogy egyáltalán van-e erkölcs? Leegyszerűsítve az erkölcs azt jelenti, hogy különbséget tudunk tenni jó és rossz között. Két véglet van. Az egyik az, amikor már a kicsi gyerekek is mindent szabad, a szülők saját kényelmüket elvi szintre emelve helyeslik, bármit is csinál a gyerekek. Olyat, hogy „Nem szabad!”, az ilyen szülő nem ismeri. A másik véglet, amikor

mindent tiltanak, nem hagyva helyet az ember saját döntéseinek, ilyenkor zsarnoki szülőkről, iskoláról, államról beszélhetünk. Valamikor az egyén szabadsága morális értelemben nem volt kérdés, sőt, az egész világirodalom ezzel van tele. Mivel ma nem ismerjük el az akaratunktól független, örök törvényeket, ezért csak az emberi, változékony törvények, szabályok lehetnek rosszak, nem én. Akkor most ki a szabad? Az igazságot tudni akaró Oidipusz király vagy a felelősség elöl menekülő mai ember?

„A tetoválást gyűlölöm. S mégis szeretném sok embernek a keze fejére ráíratni: Minden cselekedetnek van következménye!”²⁰ – írta Gárdonyi Géza. Nem tudhatta, hogy a nagy demokratikus, szekularizált rendszerekben, akár egy ipari üzemben, annyi kézen megy át egy döntés elemeinek az előkészítése, hogy végül senki nem érzi magáénak a végsőt. Az egyéni döntés már csak a magánélet legszűkebb világában figyelhető meg: milyen ruhát vesz fel valaki reggel, áthajt-e a piroson, férjhez megy-e valaki vagy sem. A modern európai közéletben ezért összességében egyre gyakrabban a kollektív felelősségre helyeződik a hangsúly, ami a felelősségvállalás személytelenedését jelzi, valamint azt, hogy nem emberek, hanem rendszerek, eljárások, bonyolult intézményi működések alakítják ki a döntéseket. Ráadásul ez igaz is, az egyén szempontjából átláthatatlan még egy kisebb szervezet működése is, mit számít az ő kis döntése.

JEGYZETEK

- ¹ Richard McKeon: The Development and Significance of the Concept of Responsibility. *Revue Internationale de Philosophie* 11, 1957. 6–8. o. A felelősség fogalma ebben az írásban valóban megjelenik, de még nem mint a képviseleti kormányzás morális alapja, hanem csupán mint morális kategória. Nincs elvi szinten összekapcsolva a kormányzás és a felelősség.
- ² Bernard Bailyn: *The Debate on the Constitution. Library of America*, 1993. 2. rész, 317. o. A 63. cikk egyértelműen arról értekezik, hogy a rendszeresen tartott választások során valósul meg a felelősség motívuma, amely a kormányzat és a nép között áll fenn.
- ³ A felelősség szó töve a „felel”, azaz válaszol, ahogy a fogalom eredeti latin szava is ezt jelenti: responsabilitas. A német „Verantwortung” szintén a válaszolás kényszerére utal.
- ⁴ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. III. könyv, 1–5. Európa Könyvkiadó, 1987.
- ⁵ I. m. 1110b, 57. o.
- ⁶ Uo. 1110b, 58. o.
- ⁷ Uo. 1112a, 64. o.
- ⁸ Uo. 1112b, 64–65. o.
- ⁹ Uo. 1112b, 65. o.
- ¹⁰ Uo. 1112a, 64. o.
- ¹¹ Kant szerint egyedül a jó akaratot teinthejtjük minden megszorítás nélkül jónak. Ez az axiómatikus kijelentés hasonlatos Descartes „gondolkodom, tehát vagyok” kiindulópontjához: szükség van egy módszerre, Kant esetében egy olyan erkölcsi abszolút pontra, amely kétség-

bevonhatatlan. Noha kiindulópontja közel esik Arisztotelész felfogásához, márcsak azt kellett megoldania, hogy saját, a priori erkölcsstanát leoldja az antik metafizikáról. Ezt úgy érthette el, ha megtisztítja minden empirikus ráakódástól, hogy kijelenthesse: „az összes erkölcsi fogalom teljesen a priori az észben lakozik s belőle ered... minél több empirikus tartalmat fűzünk hozzájuk, annál többet vesztenek igazi befolyásukból, annál jobban csökken a cselekedetek korlátlan értéke”. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Gondolat, 1991. 41. o. Az isteni vagy természeti törvény szintjére emelendő, emberi észből levezetett erkölcsi törvény – ebben Kantnak teljesen igaza van – csak akkor lehet törvény, ha fölötte áll minden empirikus esetnek. Ha ez megvalósulhatna, az volna az emberi természet teljes legyőzésének az abszolút jele. Nem véletlen, hogy minden praktikus szembesítéskor, a kanti erkölcs a legmerevebb álláspontot foglal el, hogy az ember mit tehet meg és mit nem.

- ¹² Friedrich Nietzsche: *Bálványok alkonya. Nietzsche kontra Wagner*. Holnap Kiadó, 2004. 44–45. o.
- ¹³ Giovanni Boccaccio: *Dante élete*. Ford. Füsi József. Európa Könyvkiadó, 1975.
- ¹⁴ Terence Ball, Richard Bellamy (szerk.): *The Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*. Cambridge University Press, 2003. 13. o.
- ¹⁵ Joel Feinberg: Collective Responsibility. In: *Collective Responsibility. Five Decades of Debate in Theoretical and Applied Ethics*. Szerk. Larry May és Stacey Hoffman. Rowman and Littlefield Publishers, 1991. 71. o.
- ¹⁶ Hannah Arendt: Organized Guilt and Universal Responsibility (1948). In: *Collective Responsibility*. I. m. 278. o.
- ¹⁷ H. Gomperz 1939-ben írt tanulmányából idéz Joel Feinberg: „Nyilvánvalóan téves, hogy az emberek kizárólag a szabadon akart individuális magatartásukért tehetőek felelőssé; ez a nézet összetéveszti az individualista korok jellegzetes vonását az emberi természet örök törvényével.” Joel Feinberg: *Collective Responsibility*. I. m. 66. o.
- ¹⁸ H. D. Lewis: Collective Responsibility. In: *Collective Responsibility*. I. m. 17. o.
- ¹⁹ U.o.
- ²⁰ *Égre néző lélek: Gárdonyi Géza füveskönyve 2*. Lazi, Könyvkiadó, Szeged, 2005. 94. o.